

КЛЮЧОВІ СЛОВА ЯК КОНЦЕПТИ ДО ГЕРМЕНЕВТИКИ ДАВНЬОРУСЬКОГО ПОВЧАЛЬНОГО ТЕКСТУ

М.І. Зубов

Теорія тексту, дисципліна, що виникла в другій половині 20 ст., формувалась і розвивалась у межах сучасного синхронного підходу до вивчення явищ мови. З 60–70 рр. від теорії тексту відгалузилася теорія дискурсу. В останній дискурс визначається як “зв’язний текст у сукупності з екстралінгвістичними – прагматичними, соціокультурними, психологічними тощо – чинниками”.¹ Іншими словами, дискурс – це текст, що береться в аспекті подій, що розглядається як цілеспрямована соціальна дія, це текст “занурений у життя”.² Це значить, що проблеми, пов’язані з вивченням тексту як когерентної множини речень, для теорії дискурсу посідають фонове місце, а в центр уваги тут ставляться питання прагматично-комунікативного плану.

Переходячи до об’єкта нашого дослідження, зазначимо, що термін дискурс не вживається до текстів, зв’язки яких із живим життям є розірваними і не відновлюються безпосередньо, тобто до текстів, які в даному сенсі можна назвати історичними.³ У зв’язку з цим і самі методи теорії тексту в тій частині, що стосується понять дискурсу, видаються мало придатними до вивчення текстів історичної давнини.

Водночас у дослідженнях історичних текстів не можна не рахуватися з тим, що у свій час ці тексти були вплетені в тканину суспільного життя, мали повнокровне прагматично-комунікативне наповнення та ілокутивну спрямованість. Без урахування цих безумовно дискурсивного характеру параметрів історичний текст не може бути адекватно зрозумілим і повноцінно витлумаченим.

Висловлена думка не є, звичайно, новою: зміст пам’ятки, її ідейна спрямованість, хронологізація, авторство тощо – усі ці й подібні питання завжди постають перед тим, хто має справу з істо-

¹ Арутюнова Н. Д. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 136.

² Там само. – С. 136–137.

³ Там само. – С. 137.

ричними текстами. Зрештою, такі питання складають герменевтичну проблему, якщо розуміти герменевтику як науку тлумачення стародавнього тексту. В такому разі дискурсивні параметри тексту відновлюються на рівні реконструкції, яка може бути більше чи менше вдалою залежно співвідношення відомих фактів та гіпотетичних положень у подібній реконструкції.

Проблема тлумачення таких історичних текстів, якими є давньоруські церковні повчання, знаходиться у точці перетину уваги принаймні трьох широких дисциплін – риторики, мовознавства, герменевтики (історична наука в такому розумінні дає змогу висвітлити ту арену, на якій відбувалися події). Інтереси риторики обумовлені тим, що жанр повчань функціонує як звернення (передусім усне) автора до аудиторії з приводу вагомого питання з метою вплинути на слухачів. Для сучасного аналізу це важливо акцентувати як початковий етап від моменту народження авторського задуму до фіксації тексту на письмі. Ця остання лише надалі набуває свого самостійного буття як свідчення минувшини. Герменевтичні інтереси в цьому сенсі знаходяться на протилежному полюсі: наявну фіксацію тексту слід витлумачити так, щоб дійти до розуміння його задуму, спрямування – отже, змісту. Лінгвістика в такому разі дає головний інструментарій, який дозволяє досягти герменевтичної мети. Вага пріоритетів тієї чи іншої дисципліни залежить від мети дослідження.

Герменевтична реконструкція має справу з двома вимірами тексту, які слід розрізняти лише з метою аналізу: з одного боку, іманентний зміст, сприйнятий на рівні розуміння власне мови тексту, тобто розуміння елементів мовної системи як одиниць коду; з іншого боку – суспільно-історичний зміст, сприйняття якого залежить від знання тих параметрів, що є власне дискурсивними.

Зрозуміло, що обидва виміри становлять нерозривну єдність, яка на час створення тексту постає як даність, не фіксується й не може бути повністю зафіксованою автором тексту. Але з плином часу обидва виміри виявляються розірваними: час поглинає ситуацію актуального існування тексту. При цьому від зовнішніх зв'язків тексту, які у свій час становили його вагому дискурсивну компоненту, залишаються тільки невиразні натяки в іманентному змісті. У процесі поновлення таких зв'язків стороннім спостерігачем, яким є сучасний дослідник, виникає небезпека перенесення іманентного змісту пам'ятки в інший дискурсивний вимір. Подібна

аберація може призвести до глибинно неправильного розуміння цілісного змісту тексту. При цьому аберація тим менше помітна, чим більш прозорими за значенням видаються складові елементи тексту – лексеми, морфеми, синтаксичні конструкції.

Зазначимо ще, що при дискурсивному розумінні тексту його слід розглядати не як лінійне явище, що розгортається від свого початку до кінця, виявляючи на цьому шляху синтагматико-парадигматичну організацію (когезію) послідовних одиниць мовного коду (морфем, слів, синтаксису). Навпаки, текст у такому розумінні має розглядатися як складна семіотична одиниця, структурована авторською позицією, задумом, ідеєю, спрямуванням тощо. Експлікація такої структурованості веде до значеннєвого (змістового) розуміння тексту.

Ілюстрацією до висловлених міркувань є розгляд одного з давньоруських церковних повчань, відомого під назвою *“Слово Исаия пророка истолковано святым Иоанном Златоустом о поставляющих вторую трапезу роду и рожденицамъ”*. Це слово у науці беззастережно вважається повчанням антиязичницького спрямування. Розгляд ключової лексики в організації тексту даного повчання спростовує, на наш погляд, таку думку.

*Слово Исаия пророка истолковано святым Иваном
Златоустом о поставляющих вторую трапезу роду и
рожденицамъ*

Тако глаголетъ господь аще обрящется ягода в грездну то не погублю грездна того но спасу. то грезднъ є человекъ вѣрныи. а ягода добрая дѣла, послушаниемъ божественаго писания. того же грезднъ есть аще не имать ягоды въ собѣ да посѣчется и во огонь вмещется. то посѣчение есть смерть. а во огонь вметание оногo вѣка огонь негасимый. и слушаючи мене не погублю но изведу. сѣмя доброе от иакова и от иуды. то сѣмя доброе вѣрныи ходяще по закону божественому. и ти наслѣдять гору святую мою рекше церковь. и учение църковное. сион есть святая гора. в ней же господь показа всю благодать. и та гора сионъ нарицается мати църквамъ, в ней же учение всяко божественаго писания. рече господь наслѣдять гору святую мою избрании мои людие суть то. иже служатъ богу и волю его творять. а не роду ни рожденицамъ, кумиромъ суетнымъ. то суть слугы божия иже приносятъ жрътву чисту живому

богу, во кротосты сердца своего с разумомъ добраго учения
 църковнаго, и будут в лузѣ оградѣ овцамъ. лузъ нарицается рай.
 а оградѣ мѣста райская. а овцы вѣрнии людие. иже работа-
 ютъ богу, а не роженицамъ. и дебрь охорская в покой воломъ.
 то дебрь охорская вышняго иерусалима пажить, а волове
 кротции епископи и попове иже ходят по церковному учению. и
 инѣх добръ учаше, вы же оставльшии мя и забывающе гору
 святую мою. и готовающе трапезу роду и роженицамъ, напол-
 няюще чръпаниа бѣсомъ, азъ прѣдамъ вы на оружие и вси зако-
 лениемъ падете. то заколение есть смерть. а оружие мука вѣч-
 ная, и возвахъ не отзвастеся. и глаголахъ не слышасте. и тво-
 рите злое предо мною. ихъ же не хочу то вы избрасте. сего
 ради тако глаголетъ господь. се работающии ми ясти нач-
 нуть. [вы же възалчетеся. се работающеи мнѣ пити начнуть]
 вы же вжасждете. питие пьете иже испльниваете чръпаниа
 бѣсомъ, се работающии ми возвеселятся. вы же постыдитесь,
 со играющими возрадуются в веселии сердца, вы же работающе
 бѣсомъ, служаще идоломъ, и ставяще трапезу роду и рожени-
 цамъ. и возопиете в болѣзни сердца своего. и от сокрушения
 сердца восплачетеся, тому же ся збыти не здѣсь. но во ономъ
 вѣцѣ, остависте бо утеѣшение ваше. и покой будущаго вѣка.
 избраннымъ моимъ работомъ, васъ же убьетъ господь богъ, а рабо-
 тающии ми возвеселятся, поюще богу истинному. а вы поете
 песнь бѣсовскую. идолоу роду и роженицамъ. и в велику пагубу
 вводите исвѣстиве книжное. и велико зло еже не разумѣши себѣ.
 или разумѣвая не творити волю божію. по писаному закону. се
 же слышавши останите братие того пустошнаго тварения. и
 службы сотонины. и ставления трапезы кумирьския, роду и
 роженицамъ. и творите братие волю божію. иже учат ны
 книги пророческыи, и апостольскыя. и отеческыя, да примете
 оставление грѣховъ, и получимъ жизнь вѣчную, о христосѣ
 исусѣ господѣ нашемъ.⁴

⁴ Пор.: Гальковский Н. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. II. Древние слова и поучения, направленные против язычества в народе // Записки Московского Императорского археологического института. – М., 1913. – С. 86–89.

Полишаючи на подальший розгляд таку ключову назву, як *Іоанн Златоуст*, що входить до заголовку знаковим способом,⁵ поглянемо на лексичну організацію тексту.

У стрункій композиції цього повчання легко можна виділити три смислові частини. У зачині змальовується потойбічна доля, з одного боку, православних та, з іншого боку, невірних, які ухиляються від праведного служіння Богу. Наступна смислова частина присвячена переважно розкриттю того, що є справжнім служінням Богу та що є відхиленням від цього служіння. А відхилення полягають у служінні бісам, яке виражається поставлянням трапези роду і рожаниці. Завершується повчання закликом полишити марновірне служіння, прийняти відпущення гріхів і через це одержати царство небесне.

Найважливішою у пам'ятці є її яскрава наскрізна ідея – послухання святого писання. Звичайно, ця ідея взагалі є наріжним каменем християнської доктрини, тому важлива не наявність самої ідеї, а характер її обґрунтування. Пам'ятка з неї починається і нею ж завершується: добрі діла йдуть від послухання Божественного *писання*; православні – це ті, які ходять по *закону*; гора Сіон – мати церквам – як втілення *писання*; слуги Божі, які служать з розумінням *вчення* церковного; нарешті, з одного боку, єпископи і попи, які самі ходять по *писанню* й інших добре *навчають* та, з іншого боку, ті, хто в пагубу вводить *писання*, не розуміє його, не слухає розумнішого себе; не творить волі Божої по *писаному* закону.

Слід зазначити, що тема “книжного почитання” є однією з провідних у давньоруських Ізмарагдах, а композиційно вони починаються саме з відповідних повчань Іоанна Златоуста та інших отців церкви.⁶ Звідси постає зрозумілим, чому ім'я саме цього отця церкви використовується у повчанні: ім'я пов'язане з *почитанням книжним* як прагматичним фокусом проповіді, тобто, як уже зазначено вище, входить до тексту повчання знаковим способом. Досить виразно аналізована пам'ятка перегукується, наприклад, з

⁵ Інше ім'я – *Ісайя пророк* – указує на джерело повчання: воно укладене на підставі 65 глави Книги пророка Ісаї (вірші 8–16).

⁶ Див.: Архангельский А.С. Творения отцов церкви в древнерусской письменности. Извлечения из рукописей и опыты историко-литературных изучений. Т. IV. – Казань, 1890. – С. 6.

місцями із “Слова св. Григорія папи римського”, яке міститься в Ізмарагді поч. XVI ст.:

*Велика бо полза намъ въ мѣтежи мира сего боудѣще почита-
ние книжно естъ. А се же велии естъ зло и погыбель души, еже
не слышаще оучения безвѣстно жити. (...) И яко же оузда ко-
неви правитель естъ, тако и человекъ вѣстѣзаетсѣ от пустош-
ныхъ, слыша учения святая. (...) Всѣмъ бо дѣломъ добрымъ
начало естъ поучение святыхъ книгъ, и велика естъ полза
оучение слышати святого Василия, Иоанна Златоустаго, и
Ефрема, и Кирила философа, и инѣхъ святыхъ, да здѣ бого-
угоднѣ поживше онамо царства небеснаго сподобилисѣ...⁷*

Явна й послідовна спрямованість “Слова Ісаї пророка...” проти тих, хто спотворює й викривляє церковне книжне вчення, свідчить на користь того, що йдеться про якусь богословську полеміку. Адже, як можна зрозуміти, рожаничний культ обґрунтовується кимсь на підставі неправильного тлумачення книжного вчення: *“А ви співаєте пісню бісівську ідолу роду і роженцям і у велику пагубу вводите провозвістія книжне. А це велике зло, коли не розуміти того, що читається...”* і далі за текстом. Підозрювати язичників тут немає підстав, бо вони не мали “книжного вчення”. А церковне вчення могли тлумачити тільки ті самі єпископи та попи, про яких говорить документ. Отже, саме серед них є такі, що проповідують *“з розумінням доброго вчення церковного”*, але є й такі, що збочують це вчення. Закономірно, що ця антитеза у пам’ятці виникає саме тоді, коли сказано про покірливих єпископів і попів *які ходять по церковному вченню й інших добре навчають*: після цього відразу постає пряме звертання до тих, хто забуває гору святу і готує трапезу роду і рожаниці (*ви ж, які полишаєте Мене, і забуваєте гору святую мою, і готуєте трапезу роду і роженцям* і далі за текстом). Йдеться, як це цілком очевидно, про християн, які відвертаються від правильної віри, покидають її, але немає виразної вказівки на те, що вони привертаються (чи повертаються) до язичництва. Таким чином, постає досить очевидним той факт, що, за логікою викладення своєї думки, давньоруський книжник

⁷ Див.: Архангельский А.С. Творения отцов церкви в древнерусской письменности... – С. 7.

вважає, що ставити трапезу роду і рожаниці навчають християнські ж проповідники.

Пропоноване прочитання пам'ятки крізь призму текстової організації за рахунок ключової лексики повертає нас до питання про дискурсивні зв'язки повчання. Якщо вони пов'язані не з язичництвом, а з богословськими суперечками, то де шукати дискурсивну хронологію повчання? З яким колом духовних понять давньоруської доби повчання пов'язане? Чи було щось подібне відображене в інших джерелах того часу? Уже сама постановка таких питань у їх конкретному спрямуванні уможливорюється за рахунок уважного розгляду текстової структури давньоруської пам'ятки. Розуміння того, що розглянуте повчання не є антиязичницьким, відкриває нові перспективи у пошуку його втрачених дискурсивних зв'язків. У такому разі розглянутий давньоруський текст постає ще невиразним знаком суспільної ситуації, яка підлягає витлумаченню у зв'язку з цим же текстом.